

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

Д.10.11.028 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК: 809.434.1(575.2)(043.3)

ГАЙЫПОВА БУНАЗАРАТ АБАБАКИРОВНА

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ АБАЛ ЭТИШТЕРИНИН ТАБИЯТЫ ЖАНА
ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК МААНИЛЕРИ**

10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2012

**Диссертациялык иш Баткен мамлекеттик университетинин
Кыргыз тили жана адабияты кафедрасында аткарылды.**

- Илимий жетекчи:** филология илимдеринин доктору, доцент
Абдувалиев Ибраим
- Расмий оппоненттер:** филология илимдеринин доктору, профессор
Найманова Чолпон Капаровна
филология илимдеринин кандидаты
Жайлообаев Бактыбек Алмамбетович
- Жетектөөчү мекеме:** К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык
университетинин кыргыз тил илими
кафедрасы, Бишкек ш., Тынчтык пр., 27

Диссертациялык иш 2012-жылдын 31-октябрында саат 13.00 дө И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтундагы филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча Д.10.11.028 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспекти, 265-а.

Диссертациялык иш менен КР Улуттук илимдер академиясынын илимий китепканасынан таанышууга болот, дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспекти, 265-а.

Автореферат 2012-жылдын “29” сентябрда жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты

Семенова Ж.А.

ИЗИЛДӨӨ ИШИНИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманы изилдөөнүн актуалдуулугу. Жарык дүйнөнүн, жашоонун эң негизги көрсөткүчү кыймыл болуп эсептелет. Материянын жашашы үчүн анын түбөлүктүү формасы болгон кыймыл өтө кеңири чөйрөнү кучагына алат. Мына ошол кыймыл, тилде дайыма этиш сөздөр менен туюндурулуп, алар аркылуу чагылдырылат. Анткени кандай гана мамиле, карым-кагыш болбосун кандайдыр аракеттин натыйжасы болуп саналат. Белгилүү окумуштуу А.Турсунов: “Материянын кыймылы, анын түрлөрү ар түрдүү, көп кырлуу болгондуктан, аны билдирүүчү этиш сөздөрдүн мааниси да өтө бай жана ар кыл келет”, -деп белгилеген (Турсунов, 1978). Чындыгында эле, башка сөз түркүмдөрүнө караганда этиштер тексттеги сүйлөмдөрдү түзүүдө болобу, же оозеки сүйлөшүүлөрдө колдонулабы, айрыкча мааниге ээ. Этиш сөздөр сүйлөмдүн лексика-семантикалык маанисине тактык киргизип, анын түзүлүшүн аныктап, грамматикалык системасынын өзөгүн түзүп турат. Бул тууралуу орус окумуштуусу Л.М.Васильев башка сөз түркүмдөрүнөн этиш сөз түркүмүнүн эң негизги айырмачылыгын «Сүйлөмдүн семантикалык структурасында борбордук абалды ээлешти болуп эсептелинет. Ошондуктан ал бир гана лексикологдорду эмес, синтаксистерди да өзүнө көңүл бурдурат», - деп белгилеген (Васильев, 1981: 36).

Ошентип, этиш лексика-семантикалык жана семантика-стилистикалык жактан өтө өнүккөндүгү менен өзгөчөлөнөт. Этиштин мына ушундай касиети аны адабий тилдин стилдеринде, биринчи кезекте көркөм чыгармада, сөз өнөрүнүн түгөнгүс кенчине айландырган. Айрыкча адабий чыгармаларда этиштер ойду образдуу туюнтууда, каармандардын мүнөзүн терең ачууда, окуяны угуучуга (окурманга) жеткиликтүү баяндап берүүдө, жашоо-тиричиликти жандуу кылып сүрөттөөдө сөз чеберлеринин сыналган тилдик куралы катары кызмат кылып келе жатат.

Кыргыз тил илиминде үстүбүздөгү кылымдын баш жагында гана этиш сөздөрдүн семантикасына, маанилик топторуна көңүл бурулуп, ал атайын лингвистикалык иликтөөнүн объектисине айлана баштады (Ж.Семенова. Глаголы движения в современном кыргызском языке, 2004; Г.С.Мусурманова. Глаголы ощущения в русском и кыргызском языках, 2005; Ж.Ж.Чыманова Структурно-семантические особенности глаголов речи в английском и кыргызском языках, 2009). Изилдөөлөрдө этиштин семантикалык топторунун кайсы бирлеринин гана салыштырма типологиялык жактан каралып, анын маани сырларынын терең чечилишине өбөлгө түзүлүп жатканы байкалат. Натыйжада, кыргыз тилиндеги абал этиштеринин семантикасын кыргыз тилинин өзүнүн ички табиятынан туруп, иликтөө, изилдөө маселелеринин азырынча колго алынбай келе жаткандыгын белгилөөгө болот.

Объективдүү дүйнөдөгү бардык заттардын, окуялардын ортосундагы кыймыл-аракет, карым-кагыштар көп кырдуу болгондуктан, сөздөрдүн колдонулуш чөйрөсү да, алардын ортосундагы маанилик байланыштар да абдан татаал жана өтө ар түрдүү болот. Демек, абал маанисин туюндурган этиш сөздөрдүн семантикасын изилдеп-иликтөө жана маанилик жактан топторго бөлүштүрүү зарыл. Себеби, абал этиштеринин маанилери өзүнчө бир системаны түзүп, алардын ар бири өздөрүнүн кепте колдонулуш мүнөзү, маанилик

структурасы жана табияты боюнча бири-биринен айырмаланган семантика-структуралык чоң биримдикти түзүп турат.

Азыркы кыргыз тилиндеги абал этиштердин туюндурган маанилерине байланыштуу маселелер: тактоолорду, толуктоолорду талап кылынып турганы, чечилишти күтүп турган теориялык маселелердин бышып жетилгенин айгинелейт. Анткени, биринчиден, абал этиштердин табият-маңызы, анын тилде туюнтулушу менен маанилик жактан топторго бөлүштүрүлүшү, алардын өз ара карым-катыштыктары өңдүү маселелер алигече атайын иликтөөнүн объектисине алына элек. Экинчиден, абал этиш сөздөр лексика-семантикалык жана семантика-стилистикалык жактан өтө өнүккөн сөздөрдүн тобу болсо да, аларды ар тараптуу иликтөө, изилдөө жумуштарынын жүргүзүлүшү колго алына элек. Үчүнчүдөн, этиш: табияты татаал, лексикалык мааниси, грамматикалык категориялары жана формалары жагынан да өтө өнүккөн лексика-грамматикалык сөздөрдүн тобу болуп, карым-катыш, кыймыл-аракеттер, нерселердин ортосундагы түрдүү мамилелердин, абалдын таанылып-билинишиндеги эң негизги көрсөткүчтөр катары тилдеги парадигматикалык жана синтагматикалык байланыштарга бай сөз түркүмү болуп саналат. Төртүнчүдөн, тилибизде башка сөз түркүмдөрүнө салыштырмалуу лексикалык кордун басымдуу бөлүгүн этиш сөздөр түзүп, алардын башка сөз түркүмүнө өтүп кетүүсү да өтө сейрек учураган көрүнүш.

Жалпы жонунан, этиш сөздөрдү кыймыл-аракетти, ал-абалды билдирген сөз түркүмү деп караганыбыз менен, аларда этиштик семантикалык маанилердин бир кыйла кеңири экендиги белгилүү. Этиштердин маанилеринин өз ара териштирилүүгө муктаж экендиги өз учурунда Н.К.Дмитриев тарабынан «Строй тюркских языков» (1962) деген эмгегинде белгиленип өткөн. Кыргыз тили илиминде Б.Юнусалиев, И.А.Батманов, С.Кудайберген, Б.Орузбаева, А.Турсунов, Т.Аширбаев, И.Абдувалиев, Б.Усубалиев, А.Карыбаев, Б.Касымова, Б.Сагынбаева, Т.Абдиевдердин этиш сөз түркүмүнө арналган, этиш сөздөр чагылдырылган эмгектеринде, окуу китептеринде, Ж.Семенова, Г.Мусурманова, Ж.Чымановалардын атайын илимий-изилдөө иштеринде, А.Т.Жамашова, Ж.А.Саргашкаев, Б.Т.Момуналиева ж.б. макалаларында этиш сөз түркүмү, этиш сөздөрдүн маанилери, этиштик грамматикалык категориялардын чагылдырылганы белгилүү. Ошого карабастан, кыргыз тили илиминде абал этиш сөздөрдүн лексика-семантикалык, грамматикалык түрдүү маанилерине арналган лингвистикалык атайын иликтөө иштери жүргүзүлө элек. Чындыгында, башка сөз түркүмдөрүнө, айталы, зат атоочко караганда этиштерди лексика-семантикалык жактан классификациялоо - алда канча татаал жана кыйын иш (Кильдибекова). Мына ушундай жогоруда белгиленген жагдай-шарттардын өзү биздин изилдөөбүздүн актуалдуулугун көрсөтүп турат.

Диссертациялык иштин темасы Баткен мамлекеттик университетинин “Кыргыз тили жана адабияты” кафедрасынын илим изилдөө иштеринин тематикалык планы менен байланышкан.

Изилдөөнүн максаты: – кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдүн семантикалык системасынан абал этиштерине илик жүргүзүү аркылуу, алардын лексика-семантикалык топторун фактылык материалдарга конкреттүү талдоо жүргүзүүнүн негизинде аныктоо. Абал этиштеринин лексикалык жана грамматикалык маанилерин иликтөөгө алуу. Бул максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлат:

1. Этиш сөздөрдүн маанилик табиятын ачып берүү аркылуу башка сөз түркүмдөрүнөн этиш сөз түркүмүнүн негизги айырмачылыгын, сүйлөмдүн семантикалык структурасында борбордук абалды ээлегин көрсөтүү.

2. Кыргыз тилинин сөздүк курамында абал этиштердин лексика-семантикалык топторунун ээлеген ордун аныктоо.

3. Айрым абал этиштердин синоним да, антоним да кубулуштарында туюндурулушуна иликтөө жүргүзүү.

4. Абал этиштеринин маанилик табиятына терең токтолуу менен тилдеги жана кебибиздеги этиш сөздөрдүн лексикалык системадан алган ордун көрсөтүү.

5. Абал маанисин туюндурган *отур-*, *тур-*, *жат-*, *жүр-* көмөкчү этиштеринин контексттик маанилерин изилдөө.

6. Кыргыз тилиндеги абал этиштерди маанилик жактан топторго бөлүштүрүү жана ошол маанилик топтордун ортосундагы жалпылыктарды, айырмачылыктарын ачып берүү.

7. Келечекте кыргыз тилиндеги этиштердин семантикасын андан ары атайын ар тараптуу иликтөөчүлөр үчүн зарыл болгон маанилик топтоштурууларды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы кыргыз тил илиминде биринчи жолу абал этиштеринин семантикалык жактан териштирилгендигинде жана маанилик топторунун классификациясынын берилишинде жатат. Этиштердин семантикалык системасынан абал этиштеринин ээлеген ордунун аныкталышы, семантикалык, структуралык жана морфологиялык жактан изилдөөгө алынышы, абал этиштеринин табияты, маанилик жактан топторго ажыратылып изилдениши да иштин жаңылык жактарына жатат.

Илимий иштин теориялык жана практикалык мааниси: Баарыдан мурда, этиш сөздөрдүн маанилик топторунун классификациясынын иштелип чыккандыгында жана абал этиштерине ар тараптуу лингвистикалык илик жүргүзүлгөндүгүндө болуп саналат. Кыргыз тил илиминде этиштердин маанилеринин табияты, маанилик көп кырдуу өзгөчөлүктөрү жаңыдан гана изилденип, иликтене баштагандыгы, этиштик маанилердин контексттеги ролунун аныкталышы иштин теориялык маанисин көрсөтөт. Диссертациянын материалдары окуу процессинде, б.а., кыргыз тилинин морфология, лексикология, стилистика предметтери боюнча сабактарды өтүүдө, атайын курстарды иштеп чыгууда жана практикалык иштерди жүргүзүүдө, аталган маселелерди камтыган окуу китептери менен окуу куралдарын түзүүдө да кеңири колдонулуп, көмөк көрсөтөрү шексиз. Мындан сырткары түшүндүрмө, жана котормо сөздүк, сүйлөшмөлөрдү түзүүдө да диссертациялык иштин тыянактарын пайдалануу ийгиликтерди алып келет.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- Этиштик кыймыл-процесс белгилери боюнча абал жана аракет этиштери бири-бирине карама-каршы коюлат.
- *Отур-*, *тур-*, *жат-*, *жүр-* сыяктуу абал этиштери тилдик бирдик катары активдүү колдонулуп, көмөкчү этиш гана болбостон негизги этиш болуп да келет.
- Абал этиштери *отур-*, *тур-*, *жат-*, *жүр-* этиштери менен гана чектелбейт. Контекстте абал маанисин туюндурган этиштер арбын кездешет.

- Абал этиштерин маанилик бөтөнчөлүктөрүнө карай бир нече лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүп кароо зарыл.

Издөнүүчүнүн өздүк салымы:

Диссертациялык изилдөөдө азыркы кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдү маанилик жактан топтоштуруу, алардын ичинен абал этиштерине талдоо жүргүзүү иши жана абал этиштеринин семантикалык топторун аныктап иштеп чыгуу диссертанттын жеке салымы болуп саналат.

Диссертациянын апробацияланышы. Иштин негизги мазмунун түзгөн материалдар БатМУнун кыргыз тили жана адабияты кафедрасында талкууланып, иштин темасына байланыштуу доклад, баяндамалар БатМУдагы, КУУдагы, ЖАМУдагы, БГУдагы, И.Арабаев атындагы КМУдагы ж.б. жыйындарда, илимий конференцияларда угулган.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы. Теманын мазмуну боюнча 7 илимий макала жарыяланган.

Диссертациялык иштин курамы. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Биринчи бап “**Этиш сөздөрдүн лексика-семантикалык маанилеринин изилдениши**” деп аталып, анда этиш сөздөр жалпы тил илиминде, анын ичинде түркологияда, кыргыз тил илиминде изилдениш абалына илимий обзор жасалып, алардын маанилери боюнча илимий теориялык ойлор өзүнчө терең талдоого алынып, корутунду жасалды.

Азыркы кыргыз тилиндеги этиш маселесинин көп сандаган актуалдуу проблемалары, алардын ичинде маанилик топтору жөнүндөгү маселелер да ушул мезгилге чейин илимий жагынан тереңдетилип, кенири планда карала элек. Мунун бир себеби этиш сөздөрдүн, алардын ичинен абал этиштеринин табиятынын татаалдыгында, пайдаланыш өзгөчөлүгүндө, колдонулуш алкагынын кендигинде жатат.

Бардык башка тилдер сыяктуу эле азыркы орус тилинде да семантика маселеси эң татаал жана актуалдуу болуп саналат. Бул тууралуу орус окумуштуусу, академик В.В.Виноградов “Глагол – самая сложная и самая емкая грамматическая категория русского языка. Глагол наиболее конструктивен по сравнению со всеми другими категориями частей речи. Глагольные конструкции имеют решающее влияние на именные словосочетания и предложения”, - деп белгилеп кеткен. Орус тил илиминде этиш сөздөрдүн семантикалык маселелери А.В.Бондарко, Л.М.Васильев, В.В.Виноградов, С.Д.Кацнельсон, Т.А.Кильдибекова, Ю.С.Маслова, И.И.Мещанинов, О.Б.Олейник, А.М.Пешковский, А.А.Потебня ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде жана илим изилдөө иштеринде каралган.

Орус тил илиминде этиштердин лексика-семантикалык маселелерине арналган бир топ алгылыктуу илимий эмгектердин болгондугуна карабастан, орус тили боюнча жазылган окуу китептеринде жана окуу куралдарында этиш сөздөрдүн маанилик топтору жөнүндө сөз боло бербейт. Бирок этиш сөз түркүмүнүн аныктамасынан маанилик жактан бир топ изилдөөнү талап кылган маселелердин көрүнүп турганын байкоого болот. Мисалы: “Глагол – разряд слов,

которые обозначают действие или состояние предмета как процесс. Слово “процесс” в данном употреблении имеет широкое значение; под этим словом понимается трудовая деятельность, движение, деятельность органов чувств, мышление, физическое и душевное состояние, изменение состояния (*строит, ходить, слышать, мыслить, спать, тосковать, слабость* и т.п.). *Мария плачет и грустит*: глаголы *плачет* и *грустит* выражают состояние, отнесенное к лицу как субъекту этого состояния, а также ко времени” (Валгина, 1987: 216).

А.В.Дудниковдун редакциясы астында жазылган “Орус тили” окуу китебинде да “Глаголом называется часть речи, обозначающая действия (*идти, писать, строить*) или представляющая другие процессы в виде действий, например: состояние (спать, болеть), проявление признака (светлеть, зеленеть), отношение (любить, ненавидеть)” (Дудников, 1988: 160),- деп аныктаманын берилишинде эле этиштин маанилери тууралуу маселенин тактоону талап кылып турганы байкалып турат. Бул жогорудагы айтылгандардан орус тилиндеги этиш сөздөрдүн лексика-семантикалык маанилери боюнча бирдиктүү классификациянын жоктугун байкайбыз.

Түркологияда абал этиштери тууралуу алгачкы маалыматтарды 1869-жылы орус миссионерлери тарабынан жазылган «Алтай тилинин грамматикасынан» көрүүгө болот. Ошол учурдагы грамматикада эле *отур-, тур-, жат-, жүр-* этиштеринин лексика-грамматикалык маанилериндеги өзгөчөлүктөр тууралуу сөз болгондугу маалым.

Жалпы эле түрк тилдериндеги этиш сөздөрдүн семантикалык жактан классификацияланышы алгачкы жолу Н.К.Дмитриевдин “Строй тюркских языков” аттуу эмгегинде каралган. Автор тарабынан түрк тилдериндеги этиш сөздөрдү маанилик жактан топторго бөлүштүрүү төмөнкүдөй берилет:

1. Кептик этиштер (глаголы речи);
2. Ойлоо, ой жүгүртүү этиштери (глаголы мышления);
3. Аракет этиштери (глаголы действия);
4. Кыймыл этиштери (глаголы движения).

Лексика-семантикалык жана грамматикалык курамы боюнча Л.Н.Харитонов якут тилиндеги этиш сөздөрдү үч топко бөлүштүрөт: *аракет-абал этиштери; табыш тууранды (звукоподражания) этиштери; элестүү этиштер*. Анын ичинен аракет этиштерине кирген өтпөс этиштерди маанилик жактан ич ара кайра төмөнкүдөй бөлүштүрөт: *объективдүү аракет эмес этиштер – абалдын жөн гана билиниши; физикалык процесстерди жана абалды билдирген этиштер; сапаттын, белгилердин жана деңгээлдин өзгөрүшүн билдирген этиштер, психикалык кубулуштарды билдирген этиштер; мейкиндиктеги абалына жараша кыймылды билдирген этиштер*. Биздин оюбузча, бул топтордун, топчолордун айрымдары кандайдыр абалды билдирсе, башкалары кандайдыр аракетти туюндуруп жатат. Ошондуктан кыймыл, аракет, сапат жана ал-абал сыяктуу маанилерди туюндурган этиштерди алардын семантикалык өзгөчөлүктөрүнө карабастан Л.Н.Харитонов тарабынан аракет этиштери деген бир гана топко киргизилген пикирди опурталдуу деп эсептейбиз. Ошондой эле Л.Н.Харитоновдун жогорудагыдай бөлүштүрүүсүндөгү топтордун, топчолордун ар бири өзүнчө лексика-семантикалык топ катары кароону талап кылат.

Мындан кийинки эмгектерде, негизинен, бардык эле изилдөөчүлөр тарабынан этиштердин ичинен абал этиштери бөлүнүп көрсөтүлгөн. Ошол эле учурда этиш

сөздөрдү лексика-семантикалык жактан топтоштурууда Н.К.Дмитриев татар тилиндеги, Л.Н.Харитонов якут тилиндеги абал этиштери менен кыймыл этиштеринин семантикасынын ар түрдүүлүгүнө карабай бир эле лексика-семантикалык топтун ичинде карашкан. Көпчүлүк изилдүүчүлөр Н.К.Дмитриев жана Л.Н.Харитоновдордун этиш сөздөрдү маанилик жактан топторго бөлүштүрүүдөгү мындай пикирлерине кошула бербегенин тарыхый шарттуулук менен кароого болот.

Казак тилинде этиш сөздөрдү, лексика-семантикалык, тематикалык топторго бөлүштүрүү маселесинин үстүндө бир топ алгылыктуу илимий-изилдөө иштери жүргүзүлүп, анын ичинен баса белгилей кетүүчүлөрүнүн бири М.Оразовдун (1983) илимий изилдөөлөрү болуп саналат. Ал өзүнүн изилдөөлөрүндөгү классификациялоо тажрыйбасына ылайык этиш сөздөрдү төмөндөгүдөй кылып маанилик топторго бөлүштүргөн: *кыймыл этиштери; аракет этиштери; мамиле этиштери; абал этиштери; кептик этиштер; сезим этиштери; ойлоо этиштери; эмоцияны билдирген этиштер; өсүү, өнүгүүгө байланышкан этиштер; табият кубулуштарын билдирген этиштер; субъектинин баалоосун билдирген этиштер.*

М. Оразов илимий эмгегинде лексика-семантикалык топтордун ар бирине мүнөздөмө берип келип, алардын ичинен аракет этиштерине, кыймыл этиштерине, мамиле этиштерине жана абал этиштерине айрыкча көңүл бурган. Этиштерди лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүүдө анын ичинен субъектинин баалоосун билдирген этиштер; өсүү-өнүгүүгө байланышкан этиштер деген топторду өзүнчө кароонун кажети жок деп эсептейбиз. Анткени, субъектинин баалоосун билдирген этиштердин тобуна киргизилген *аңкоосу-, бөтөнсү-, адамсын-, жатсыра-, жалгызсыра-, байсын-, баатырсын-, кыйынсын- ж.б.* мындай этиштер көрүнүп тургандай эле биринчи кезекте субъектинин психологиялык абалын билдирсе, ошол эле учурда кээ бир бул топко кирген *кедейсин-, байсын- ж.б.* этиштер субъектинин социалдык абалынан кабар берип жатат. Ал эми бөлүштүрүлгөн 12 топтон *өсүп өнүгүүгө байланышкан этиштер* деген топ тууралуу таптакыр сөз болбойт да, анын ордуна *төрөлүү, пайда болуу маанисин берген этиштер* деген топту караган. Балким, бул семантикалык топтоштурууну такташтырууда байкоосуздуктан кеткен ката болуп калышы да мүмкүн. Ошондой болгондо деле, төрөлүү пайда болуу маанисин билдирген этиштерди өзүнчө топ катары, ал эми өлүп жок болуу маанисин билдирген этиштерди абал этиштердин ичинде бөлүп караган. Булар деген бири-бирине антонимдер эмеспи. Изилдөөчүнүн илимий эмгегинде казак тилиндеги этиш сөздөрдү класификациялоодо таянган критерийде деле антонимдер бир топто каралышы тууралуу берилген. Этиштерди маанилик топторго бөлүштүрүүдө түрк тилдеринин ичинен казак тилиндеги баса белгиленип жүргөн бул илимий эмгекте алгылыктуу ойлор менен бирге эле такташтыра турган маселелер да көрүнүп турат.

Бул изилдөөлөрдөн этиштин сөз түркүмдүк кызматы кенен жана семантикасы бай экендигин чыныгы турмуштун тынымсыз жүрүп турганынан жана жашоодогу ар түрдүү кыймылды, аракетти, процессти мезгил менен мейкиндик чегинде, ага тыгыз байланышта көрсөткөнүнөн байкоого болот. Демек, этиштерди үйрөнүү да, изилдөө объектиси да кенен. К.Касабекованын: “Этиш түркологияда сөз түркүмү катары жетишээрлик деңгээлде кеңири изилденгени менен азыркы убакка дейре

анын семантикалык өзгөчөлүктөрү жана түркологиядагы этиштердин толук семантикалык классификациясы тактала эле” - деп айтылган көз карашынын ушул учурда да талашсыз чындык экенине кошулууга болот.

Түркологияда берилген классификациялардын дээрлик баарында үч принцип: денотативдик, парадигматикалык, синтагматикалык принциптер негизги критерий катары кабыл алынып, лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүү ушул негизде жүргүзүлгөн.

Түркологиядагы бул изилдөөлөргө обзор берүү менен этиштердин семантикасын изилдөө, маанилик жактан топторго бөлүштүрүү иштери боюнча ушул кезге дейре окумуштуулардын, изилдөөчүлөрдүн ортосунда этиштердин маанилик жактан топтоштурулуп атайын токтолуп, кабыл алынган классификациянын жоктугуна жана бир пикирге келбегендикке күбө болдук.

Кыргыз тил илиминде этиш сөз түркүмү боюнча алгачкы атайын лингвистикалык изилдөөнү Болот Мураталиевич Юнусалиев (1949) жүргүзгөн. Кыргыз тилинде уңгу жана туунду этиштердин тутумдук түзүлүштөрү, семантикалык маанилери бир топ терең изилденген. Уңгу этиштердин түпкү теги бир муундуу түзүлүштө айтылгандыгы, аларда байыркы синкретизм кубулушунун болгондугу сыяктуу ички табияты Б.М.Юнусалиевдин чыгармачылыгында бир топ терең чечилген.

Андан кийинки эле кыргыз тилинде этиш маселесине арналган алгачкы эмгектердин бири катары Б.Ө.Орузбаеванын “Формы прошедшего времени в киргизском языке” аттуу эмгегин белгилөөгө болот. Эмгекте кыргыз тилиндеги этиштин жалаң гана өткөн чак формасынын спецификалык өзгөчөлүктөрү көркөм чыгармалардан, оозеки кептен келтирилген мисалдардын негизинде талдоого алынган. Киришүүдө келер чак менен учур чакка бир аз токтолуп, *отур-*, *тур-*, *жат-*, *жүр-* этиштери татаал этиштин курамында чакчылдын *-ып*, *-а* мүчөлөрү жалганган этиш сөз менен биргеликте жардамчы этиш болуп келген учурда узакка созулган учур чакты туюндурары белгиленген: *шаарда турамын*, *жазып жатамын*, *бара жатамын*. Бул мисалдарда берилген *жат-* этиш сөзү субъектинин кыймыл-аракетин туюндурат. Анткени көмөкчү этиш болуп келген сөздөр көпчүлүк учурда өз маанисин жоготот. Ал эми “морфологиялык жол менен жасалган ар кандай туунду этиштердин маанисинин уңгу сөздөрдүн семантикасына карата аныкталаары, башкача айтканда, аларга көз каранды болушаары, ошолордон келип чыга тургандыгы тууралуу ойду С.Кудайбергенов айткан.

1964-жылы жарык көргөн кыргыз тилинин грамматикасы морфология бөлүмүндө өтмө жана өтпөс этиштер тууралуу параграфта, өтпөс этиштер көбүнчө ал-абалды (*отур-*, *тур-*, *жат-*, *жүр-* айык- ж.б.), мейкиндиктеги кыймылды (*чурка-*, *бас-*, *кел-* ж.б.) жана бир абалдан экинчи бир абалга өтүүнү билдирүүчү (*кызар-*, *агар-*, *жашар-*, *жумшар-*, *музда-*, *тоң*) этиштер кирет деген бөлүштүрүүдөн байкаса болот. Бул жерде атайын лексика-семантикалык топторго бөлбөсө да үчүнчү топко бир абалдан экинчи бир абалга өтүү маанисин берген сөздөрдү абал этиштерине кошпой так бөлүштүргөндүгү көрүнүп турат. Башкача айтканда, бул жерден өзгөрүм этиштери тууралуу алгачкы маалыматтарды алабыз.

Изилдөөчү С.□Кудайбергенов түрк тилдериндеги элестүү этиштер менен кыргыз тилиндеги элестүү этиштерди салыштырып, кыргыз тилине коңшулаш

түрк (өзбек, түркмөн, уйгур, кара калпак жана татар, азербайжан) тилдери бул типтеги сөздөр боюнча теңдешсиз (казак тилин кошпогондо) экендиги тууралуу айтып кеткен. Демек, кыргыз тилиндеги элестүү сөздөрдүн жана алардан жасалган туунду элестүү этиштердин сан жагынан көптүгү, мындай этиштерди өз алдынча лексика-семантикалык топ катары кароону талап кылат.

Башка сөз түркүмдөрүнө караганда этиштер тексттеги сүйлөмдөрдү түзүүдө болобу, же оозеки пикир алышууларда колдонулабы, айрыкча мааниге ээ экендиги байкалат. Анын өзгөчө маанилерге ээ экендиги ушунда, жандуу речте, *келем, келет, отурабыз, барам, айттым, уктук, көрдүк* деген сыяктуу жалгыз-жалгыз эле этиш сөздөр менен бүтүндөй бир ойду туюндуруп, же канааттандырарлык жооп берип коё алууга болот. Ошону менен бирге объективдүү дүйнөдөгү бардык заттардын, окуялардын ортосундагы карым-катыштар татаал, ар түрдүү жана кыймыл-аракетке негизделген болгондуктан, этиш сөздөрүнүн колдонулуш чөйрөсү да, этиштер менен башка сөздөрдүн ортосундагы маанилик байланыштар да татаал жана түрдүүчө болоруна ынандык.

Кыймыл-аракет, мамиле-катнаштар, жашоо-тиричиликтин жандуу көрүнүшү - мына ушулдардын бардыгы аракетте болобу, бейпилдик бир абалда болобу тилибизде этиш сөздөр аркылуу туюндурулуп берилет. Лексикалык маанилерге, маанилик өзгөчөлүктөргө өтө бай болгондуктан, этиштердин лексика-семантикалык маанилери «кыймыл-аракет», «ал-абал» деген түшүнүктөр менен гана чектелип калбагандыктан, бул түшүнүктөрдү кеңири мааниде, этиш сөздөрдүн жалпы эле процессти билдирүү маанисинде кароо керек.

Ошентип, этиш сөз түркүмүнүн көп кырдуу маанилери кыймыл-аракеттер гана эмес, кыймылы байкалган да, кыймылы байкалбаган да түрдүү абалдарда болгондуктар менен аныкталат. Этиш маанилери акыл-эсибиздеги уйгу-гуйгулук, бир нерсени сезгендик, баамдагандык мүмкүнчүлүктөрүбүз менен да аныкталыш керек деп ойлойбуз.

Жогорудагы орус тил илиминдеги, түркологиядагы, кыргыз тил илиминдеги изилдөөчүлөрдүн, белгилүү окумуштуулардын этиш маселесине арналган эмгектерине, ой-пикирлерине таянып, кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдүн лексика-семантикалык классификациясын төмөнкүдөй сунуштайбыз:

1. **Кыймыл этиштер:** *чурка-, бас-, кел-, кет-, мин-, чык-, бар-, кир-, жүр-, чөмүл-, уч-, секир-* ж.б.
2. **Аракет этиштер:** *буз-, ур-, оңдо-, түзө-, майла-, балтала-, кур-, жаса-, жуу-, сал-* ж.б.
3. **Абал этиштер:** *отур-, тур-, жат-, жүр-, укта-, чаңка-, оору-, алда-, жаңыл-, зарык-, ойгон-, алжы-* ж.б.
4. **Сезим этиштер:** *сүй-, сагын-, жакшы көр-, жаман көр-, кызган-, көрө алба-, жек көр-* ж.б.
5. **Туюу-сезүү этиштери:** *ук-, тыңша-, жыйтта-, иске-, көр-, кара-, сыла-, сыйпа-, тикте-, жала-* ж.б.
6. **Өзгөрүм этиштер:** *семир-, арыкта-, агар-, чоңой-, кичирей-, тоң-, карар-, тол-, улгай-, картай-* ж.б.
7. **Элестүү этиштер:** *шалпай-, бажырай-, жаркыра-, калтыра-, жалтыра-, тикчий-, арсай-, балпай-, сербей-, үрпөй-* ж.б.
8. **Табышты билдирген этиштер:** *абала-, үр-, арылда-, арылда-, арылда-, уулу-, мыёло-, шылдыра-, шырылда-, шаркылда-* ж.б.

9. **Кептик этиштер:** *айт-, де-, сүйлө-, кабарла-, баянда-, кеңеш-, азилде-, макта-, жаманда-, ушакта-, тилде-* ж.б
10. **Табият кубулуштарын билдирген этиштер:** *кар жаады, күн чыкты, кеч кирди, таң атты, ай тутулду, жаз келди, күз болду, күн суутту* ж.б.
11. **Мамиле этиштери:** *саламдаш-, туугандаш-, достош-, кудалаш-, сыйлаш-, касташ-, араздаш-, мамилелеш-, уруш-* ж.б.
12. **Ойлоо этиштери:** *ойло-, эсте-, эңсе-, сама-, унут-, кыялдан-, ойго бат-, ой жүгүрт-* ж.б.
13. **Интеллектуалдык жөндөмдүүлүктү билдирген этиштери:** *акылдуу бол-, акыл токтот-, акылга кир, айласын тап-, оку-, бил-, үйрөн-, билим ал-, сабак ал-* ж.б.
14. **Эмоционалдык-экспрессивдүү этиштер:** *ачуулан-, зеки-, жинден-, таңырка- таңдан-, аң-таң бол-, эси ооду-* ж.б.

Жалпысынан айтканда, тилибизде этиш сөздөрдүн өтө жыш колдонулары жана алардын семантикалык топторунун арбын экендиги айкын болду.

Экинчи глава «Абал этиштеринин лексика-семантикалык жана морфологиялык табияты» – деп аталып, анда абал маанисин билдирген *отур-, тур-, жат-, жүр-* этиштери көркөм адабияттардан алынган мисалдардын негизинде лексика-семантикалык жана морфологиялык жактан терең талдоого алынат.

Абал болсо бул – мезгилдик, мейкиндик категориялар менен тыгыз байланышта каралып, субъектинин бейпилдик абалын да, салыштырмалуу кыймыл-аракетте болушун да туюндура бериши мүмкүн. Абал этиштеринин маанисинде аракет да, статика да бар, бирок аракет процесс катары кабыл алынбайт. Кээ бир окумуштуулар (Орузбаева) бул этиштерди “глаголы становления” деп атап аныкташкан. Этиштер өз алдынча турган учурда алардан келер чактын маанисин кошо туюбыз. Башка этиштерден айырмаланып, *отурат, жүрөт, жатат, турат* деген этиштер контексттен сырт өз алдынча турганда учур чакты туюндурат.

Көпчүлүк изилдөөчүлөр бул топко тиешелүү *отур-, тур-, жат-, жүр-* этиштерин карап, кыймыл-аракетке кириптер болбогон субъект негизинен ушул төрт абалда болорун белгилешет. Арийне, бул тууралуу айтылган А.Ы.Ыскаковдун: “Субъект же объект отурат, турат, жатат же жүрөт жана ар кандай кыймылды ушул абалда ишке ашырат”, - деген пикирине кошулууга болот. Анткени жаратылыштагы нерселер кай жерде болбосун жүрөт, турат, жатат же отурат. Мындан башка абал мына ушул төрт абалдын тегерегинде болот. Мына ошол төрт этиш туюндурган субъектинин абалы сөзсүз түрдө кайсы бир мезгилде (учур чак, келер чак, өткөн чак) ишке ашат.

Этиш сөз түркүмүндөгү семантикалык топтордун ичинен аракет этиштери менен абал этиштери бири-бирине этиштик кыймыл-процесс белгилери боюнча карама-каршы коюлат. Абал этиштеринде кыймыл-аракеттин аткарылышы башка затка же кандайдыр объектиге багытталбастан, субъектинин өзүнө гана багытталып, өзүндө гана калат. Башкача айтканда, ал-абал маанисин билдирген этиштердин лексика-семантикалык тобуна кирген сөздөр субъектинин гана абалын мүнөздөп, субъектинин гана айланасындагы этиштик маанилерди билдирет. Мисалы: *Исхак ой басып, башын көтөрбөй, куш жаздыкта жатты* (Касымбеков). *Ызгаар кышта калтырап, Жазды самап тал турат* (Самудинов).

Жамийла менен Даниярдын ошондогусун эстеп, муңайынкы жылмайып отурдум (Айтматов). Ошол бойдон көп жылга дейре кабар албай, кабар билдирбей, жат болуп Таласта жүрүп калды (Касымбаев).

Объект менен субъектинин ортосундагы карым-катыш, байланыштарга карай этиштер өтмө жана өтпөс болуп бири-биринен ажыратылаары белгилүү. Кыймыл-аракет кандайдыр объектиге багытталбай, кыймыл-аракеттин натыйжасы башка заттарга таркабай, субъектинин өзүнүн гана айланасында калып калса, мындай этиштер өтпөс этиштер болот эмеспи. Демек, өтпөс этиштердин семантикасы жөнүндө сөз болгондо абал этиштерин өзгөчө орунга койбой коюу мүмкүн эмес. Абал айтылып жаткан ойдогу субъектинин өзүндө гана болуш керек.

Аракет этиштери активдүү этиштер болуп саналып, алардын мындай термин менен аталышынын жөнү бар. Аракет этиши же болбосо активдүү этиш субъектинин объектиге багытталган жана аны белгилөө бир өзгөрүүгө дуушар кылган иш-аракетин туюндурат. Мисалы, - *Уу, тентек кер! – деп атты акырга байлады* (Сыдыкбеков). *Күн чыккан жакта ат ойнотту* (Сыдыкбеков). *Өткөн жылкы күзгү тосмодо черден чыгып, өзүнө тике качырган жолборсту сайды* (Сыдыкбеков). Мисалдарда көрүнүп тургандай, *байлады*, *ойнотту*, *сайды* этиштери, этиштик аракет маанилер кандайдыр күчтүн кайсы бир нерсеге, багытка карай жөнөлгөндүк өңдүү кыймылдык-процести туюндуруп жатат. *Байлады*, *ойнотту*, *сайды* - этиштери “эмне кылды?” деген суроого жооп бергени менен, ошол эле учурда “эмнеге?”, “эмне үчүн?” жана “эмнени” деген кошумча суроолор да туулат. Суроолордун мындай татаал болуп жаралышынын өзү ошол этиш сөздө атайын бир максатка жетүү үчүн багытталган, умтулган иш-аракеттин катылгандыгын туюндурат. Демек, аракет этиштеринин дээрлик бардыгы өтмө мааниде келип, алардын өтмөлүк касиеттериндеги этиштик кыймыл-аракеттик маанилери абал этиштерине таптакыр карама-каршы келет. Анткени, аракет этиштеринде кыймыл-аракет субъектинин өзүнө эмес кандайдыр бир нерсеге (объектиге) багытталып, жыйынтыгында аны өзгөртүүгө дуушар кылган кыймылы туюндурулат. Тагыраак айтканда, семантикалык маани берүү мүнөзүнө карап, аракет этиштерин кандайдыр болуп өткөн, же боло турган окуядан улам жаралгандык катары кароого болот. Мына ушундай өзгөчөлүктөрүнө жараша, абал этиштери менен аракет этиштеринин көпчүлүк учурда бири-бирине карама-каршы коюлуп изилденип келгендиги да белгилүү. Сөз болуп жаткан аракет этиштеринин негизин өтмө мааниде колдонулган этиштер түзөт.

Абал маанисин туюндурган *отур-*, *тур-*, *жүр-*, *жат-* этиштери башка лексика-семантикалык топтордогу этиш сөздөрдөн айырмаланып, негизги этиш катары да, жардамчы этиш катары да колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгондуктан, тилибизде, кебибизде өтө жыш колдонулат. Жардамчы этиш катары колдонулган учурда ал-абал маанисинен сырт, ага кошумча кыймылды, тездикти жана абалдын созулушун ж.б. ар түрдүү кошумча маанилерди билдирет. Мындай маани чакчыл формадагы негизги этишке жардамчы этиштердин айкашып айтылышы менен туюндурулат. Бул төрт этиш сөздүн колдонулуш чөйрөсү жана маанилик табияты абдан кең. Ошондой эле жардамчы этиш айкашкан негизги компонентинин кандай формада экендигине карата ар башка маанилерди да билдирет.

Үчүнчү глава “Абал маанисин туюнткан этиштердин лексика-семантикалык топтору” – деп аталып, анда абал этиштеринин лексика-семантикалык маанилери мисалдардын негизинде аныкталды.

Тил илиминде сөздөр ар кандай топторго бөлүнүшөрү белгилүү: лексика-семантикалык, тематикалык ж.б. Тилдеги «лексема», «семема» сыяктуу түшүнүктөрдүн ажыратылышы абал этиштерин лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүүнү тактоого өбөлгө түздү, себеби сөздөрдү топтоштуруунун негизин интегралдык жана дифференциалдык семалар түзө тургандыгы белгиленген (Ахматов, Камбаралиева). Дифференциалдык белги боюнча сөздөрдүн көптүгү маани жагынан бири-биринен айырмаланып-ажыратылса, интегралдык белги бир лексика-семантикалык топту түзүүчү лексикалык бирдиктердин бардыгын бириктирет, жалпылайт. Мына ушул интегралдык белгинин негизинде семасиологдор лексика-семантикалык топторду бөлүп көрсөтүшөт.

Сөздөрдү лексикалык маанилери боюнча типологиялык жактан топтоштуруп классификациялоо абдан татаал көрүнүш жана талаш маселелердин бири экендиги бүгүнкү күнгө чейин окумуштуу-тилчилер тарабынан белгиленип келе жатат. Бул тууралуу М.Оразовдун төмөнкүдөй белгилеген «...во-первых, нет объективных критериев для их определения, во-вторых, трудно определить, сколько этих сем в языках. Иногда состав лексического и грамматического значений смешивается, затрудняя определение, выявление их» .

Субъектинин ар кандай абалын туюндуруу *отур-, тур-, жат- жүр-* деген гана этиш сөздөрү менен чектелип калбайт. Контекстке жараша жаратылыштагы нерселердин жана жандуу заттар менен адамдын ар кандай абалда болушун кыймыл-аракеттин болуп жаткандыгын билдире бербеген маанилер менен башка этиш сөздөрүнүн да айтылган учурлары болот. Ошондуктан абал маанисин туюндурган этиштерди маанилик жактан төмөнкүдөй кылып бөлүштүрдүк.

1. Жандыктардын же заттардын мейкиндиктеги жайгашуу абалын билдирген этиш сөздөр. Нерсенин мейкиндикте белгилүү бир шарттагы көрүнүшү, турган турушу, отурган-турганы же башка көрүнүшү боюнча белгилүү бир калыпта болгондугу, анын жайгашуусу болуп саналат. М.: *Жаагын таянган абалында көпкө чейин ойлонуп отурган жигит бир кезде мага карай көз чаптырып калды («Ала-Тоо»).* *Азыр мейкинден көз айырбай олтурууп:* “*Уа-а! Жарык дүнүйө! – деп Эр-Кичи катуу күрсүндү*”(Сыдыкбеков). *Ошол учурда Абил бий те четте аттан түшпөй камчысын бөйрөгүнө мадап сөздү кунт коюп угуп турган Бекназарды көрдү* (Касымбеков).

Жаратылыштан орун алган абал ар кандай болот. Негизинен жандыктардын жана нерселердин сакталуу, орун алуу абалы горизонталдык жана вертикалдык көрүнүштө турушу менен шартталат.

2. Психологиялык абалды билдирген этиш сөздөр. Психика – бул жогорку нерв иштерине негизделген жана чындыкты сезүүгө, байкоого жөндөмдүүлүгүн далилдеген тирүү организмдерге таандык болгон бөтөнчө касиет. М.: *Андан баадаланууну деле байкай албадык, тескерисинче, биресе сыймыктана, биресе кандайдыр бир тартынып-кысынып жаткандай* (Усубалиев). *Сүттүү бээлердин жытына, шыбактуу талаа жытына мас болуп башы айланып, көөдөндөгү жалындуу күчкө дүүлүгүп баратты* (Айтматов).

3. Эмоционалдык абалды билдирген этиш сөздөр. Эмоционалдык абалды билдирген этиш сөздөрдө адамдын ички психикалык дүйнөсүн, туйгуларын, сезимдерин туюндурдуу үчүн сөздөрдүн негизги семантикалык маанилерине кошумча эмоционалдык маанилер болот. Эмоционалдык маанидеги сөздөр заттарга, нерселерге, табияттын ар кандай кубулуштарына же кимдир-бирөөнүн айтып жаткан оюна карата сүйлөөчүнүн мамилесин билдирет. Сүйлөөчүнүн кабыл алуусу, баамдоосу, байкоосу, башкача айтканда, адамдын ички сезими чагылдырылат. Ошондой эле болуп жаткан окуяга, айлана чөйрөгө, дегеле бизди курчап турган дүйнөгө карата болгон субъектинин баа берүүсү негизинен этиш сөздөр аркылуу иш жүзүнө ашат. М.: *Эдигейдин жини кайнап кетти* (Айтматов). *Анын куудул экендигин билгичекти көк чатыр жанында, көк асаба түбүндө олтурушкан Эр-Кишилердин кыжыры келди* (Сыдыкбеков).

4. Физиологиялык абалды билдирген этиш сөздөр Физиологиялык абал - тирүү организмдердин тиричилиги менен байланышкан органикалык жаратылыштагы кыймылдан же аракеттен кийин пайда болгон абал. Башкача айтканда, физиологиялык жактан чарчоону, алсыроону же, тескерисинче, эс алуу маанисин туюндурган көрүнүштөр. Физиологиялык процесс негизинен, адамзатта, жан-жаныбарлар дүйнөсүндө жүрөт. Тирүү организмдеги ал-күчтүн, энергиянын жоголуп бараткан абалын төмөндөгү этиш сөздөр менен туюндурабыз. М.: *Күндөн-күнгө алсызданып, өңдөн азып бараткансыды* («Ала-Тоо»). *Кылычы колундагы жерге түшүп, Таризель алдан кетип болгон чарчап* (Руставели). *Күн тийбес тамда жатамын, Күч кетип, эс ооп, алсырап* (Токтогул). *Канаты талып алсырап, Коңууну тамга ойлоду* (Бөкөнбаев).

5. Жаралуу, пайда болуу жана жашоо-тиричилик менен байланышкан абал этиштери Пайда болуу, жаралуу, төрөлүү жана жашоо-тиричилик процесстеринде кыймыл-аракеттин түздөн-түз болушу байкала бербейт. Көбүнчө кыймыл же аракет аткарылат да андан ары ошол абалдын сакталгандык маанисин туябыз. Мисалы: ... *«Токон-ана!» - деп мага да жарк этип кайрылды. - Токон-ана, сүйүнчү! Жоробек акемдин келини төрөдү, сүйүнчү!» - деди* (Айтматов). Эл башына күн түшсө, эл тилеген *эр келет. - Бай Жакыттын катыны Баатыр тууп жатыры!.. - Аке, сүйүнчү! Уул төрөлдү! Уул! - деди өрөпкүп.*

6. Ар кандай стилистикалык варианттагы жашоосун токтотуу, жок болуу абалын билдирген этиштер.

Аталган этиш маанилеринин бул лексика-семантикалык тобу жогорудагы аталган топко маанилик жактан карама-каршы (антонимдик) багытта каралат да, ошол процеске улай кабылган абал маанилерди туюндурат. М.: *«А-а, каралдым, тилегиңерге жетпей калдыңар го» - деп, арабада жаткан Алимандын түрүн карасам, өңү ак-куба тартып, дүйнөнүн бардык жаман-жаакысына ыраазы болгондой тынчып, көзү жумулган* (Айтматов). *Тигил аттан кулаган жоокерлер, очурулган аттар ошолордун жебесинен ажал тааптыр. Коён кошуунунан да ажалдуусу шумкар болуп учуп жатты...* (Сыдыкбеков).

7. Жаш өзгөчөлүк абалды билдирген этиштер. Тирүү организмдин өмүрүнүн жыл боюнча эсептөө ченемин, өмүр ченин, жашоо мезгилинин убагын туюндурган, жаш өзгөчөлүк абалын билдирген этиш сөздөр тилибизде аз эмес. Мындай этиштер кайсы бир курактагы же ошол куракка толгон абал маанилери менен айтылып, кыймыл-аракет көмүскөдө калгандай болуп көрүнөт. Чык- этиши өз алдынча контексттен сырт кыймылды даана көрсөткөн этиштердин катарына

кирет. Айрым учурларда чык- этиши абал маанисин берип калган учурлар деле кездешет. М.: *Бирге чыкты, жүзгө чыкты, он сегизге чыкты, элүүгө чыкты* ж.б. Мындай учурда этиши субъектинин жаш курак өзгөчөлүгүн, анын канчага чыккандыгын, канчага жакындагандыгынан кабар берет. Чык- этиши менен сан атооч сөздөр айкаша келген учурда гана эмес *тол-, бас-, кал-, жет-, кир-* ж.б. этиштер менен сан атооч сөздөрдүн айкаша келүүсүнөн да туюндурулат. Мындай учурда бул этиш сөздөр контексттик синоним болот. Мисалы: *Быйыл Кулай он алтыга аяк басты* (Сыдыкбеков). *Мына, мен жетимишке жакындап калдым* (Мавлянов). *Араң эле төрткө толду.* (Бейшеналиев).

8. Уйкудагы абалды билдирген этиштер: Мындай маанидеги этиш сөздөр тирүү организмдин белгилүү бир убакыттарда кайталанып туруучу, ой кызматын толук же жарым жартылай токтотуучу физиологиялык бейпилдиктеги жана эс алуу мезгилиндеги абалын билдирет. М.: *Төшөк салып, уктады* эч кыймылсыз, *Чочуп кетип ойгонсо, - айлана тынч* (Баласагын). *Батмажан уктап жатса жырсал түндө Ошондо булар кирет түштөрүнө:* (Осмонов). *Ал ат үстүндө чырым этти. Неси болсо да Жаш-Тегин ээрде уктап жүрүп эрөөлгө жарап, бышыгып калганы макталды.* (Сыдыкбеков).

9. Социалдык абалды билдирген этиш сөздөр. Жардамчы этиштер атооч сөздөр менен айкашып келип, адамдын ал-абалынын кандай экендигин жана анын кандай иште, кызматта иштегендигин, жөн-жайды, шартты ж.б. белгилеп көрсөтүшүп, адамзатка гана таандык абалды билдирет. Мындай этиштерге: *зарык-, жарыба-, кедейлен-, жардылан-, жакырлан-, жетиште-, кыйнал-, тамагын талга асуу-, белчеден бат-* ж.б. бул абалга карама-каршы маанидеги жетиштүү, окат-тиричилиги тың, барчылык абалды туюндурган: *жары-, байы-, жетиши-, төөнүн карды жарылды, кут дары-, кыдыр дары-* сыяктуу ж.б. этиштерди кошууга болот. Жогорудагы келтирилген мисалдардан көрүнүп тургандай, бул топко кирген абал этиштеринин көпчүлүгү синтаксистик (аналитикалык) жол менен жасалат жана фразеологиялык түрмөк катары да келишет. М.: *Падачы болуп мен жүрөм, Бай-манаптын колунда* (Барпы). *Он төртүмдөн жалданып, Малай кылдың жокчулук* (Калык).

10. Адамдардын жана жаныбарлардын физиологиялык муктаждыгын билдирген абал этиштери. Жандуу заттардын организми тарабынан бир нерсени эңсөө, самоо, каалоо, суу тилеп туруу же болбосо суугарууну талап кылуу абалын туюндурган этиш сөздөр кирет: а) *чаңка-, сууса-, аакта-, курсагы ач-, тамагы курга-, таңдайы кат-, тили курга-, карегинен суу учуу-, оозу курга-* ж.б. М.: *Башкалар суусайт. Эр-Кииши суусабайт* (Сыдыкбеков). *Июль айынын мээ кайнаткан ысыгына чыдабай, жан-жаныбарлар аактайт* (Баялинов). *Чаңкап – суусап чөлдөдү, Учуп жүрүп асманда Уйку бетин көрбөдү* (Тоголок Молдо).

11. Адашуу, адашпоо абалын билдирген этиштер: “Жаңылбас жаак, мүдүрүлбөс туяк болбойт”, - деген сөз кыргыз элинде бекер айтылбаса керек. Пенде болгондон кийин жаңылуу бар, оңолуу бар. Мына ошол адашуу, адашпоо абалы кыргыз тил илиминде этиш сөздөр аркылуу берилет. Жаңылуу, жаңылып калуу, туура эмес жолго басуу маанисин туюндурган абал этиштерине буларды кошсок болот: *адаш-, алда-, азгыр-, буз-, жаңыл-, жаңылыштык кетир-, айны-,* ж.б. М.: - *Мен өзүм качкан жокмун. Артык азгырды* (Усубалиев). *Каршы болгондо айласы качча? Алар ынтымак бузду. Не кай бир кара өзгөй журт бузарлар бийликке келип, өз жеке намысын талашаарда, жеке атын чыгараарда,*

не касташаарда ажо кеби эм болбой уруулар ичтен ыдырап, ынтымак бузулат (Сыдыкбеков). Бир соккондо жоо асабасы жыгылат, деп болжогон Элтерес бардык түмөндөрүн чабуулга киргизип жаңылышты (Сыдыкбеков).

Жалпысынан алганда көркөм чыгармаларда, оозеки кепте ал-абал маанисин билдирген этиш сөздөр субъектинин кыймыл процессин, түрдүү көрүнүштөрүн сүрөттөп чагылдырып берүүдө өтө көп колдонулары айкын болду.

Изилдөөнүн жалпы жыйынтыктары. Иликтөө ишибизде айтылган ой-пикирлерди жыйынтыктаганда төмөнкүдөй тыянакка келдик:

1. Сөз татаал кубулуш катары тил илиминин бардык тармактарында ар тараптуу каралат. Бирок тил илиминин ар бир бөлүмүнүн өзүнө тиешелүү изилдөө жактары бар. Лексикология бөлүмүндө сөздү бир система катары карайбыз. Этиш сөздөрдү өзүнчө система катары кароо үчүн, сөздүн лексикалык да, грамматикалык да маанилерин ачып берүү зарыл. Лексикалык маанилеринин системалуулугу этиштерди лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүүгө алып келет. Этиштердин лексика-грамматикалык маанилеринин элементтери канчалык көп болбосун баары биригип бир системаны түзөт.

2. Тил илиминде сөздөр ар кандай топторго бөлүнүшөөрү белгилүү: лексика-семантикалык, тематикалык ж.б. Тилдеги «лексема», «семема» сыяктуу түшүнүктөрдүн ажыратылышы тилдеги сөздөрдү ар кандай топторго бөлүштүрүүнү тактоого өбөлгө түздү, себеби сөздөрдү топтоштуруунун негизин интегралдык жана дифференциалдык семалар түзө тургандыгы белгиленген. Дифференциалдык белги боюнча сөздөрдүн көптүгү маани жагынан бири-биринен айырмаланып-ажыратылса, интегралдык белги бир лексика-семантикалык топту түзүүчү лексикалык бирдиктердин бардыгын бириктирет, жалпылайт. Мына ушул интегралдык белгинин негизинде лексика-семантикалык топтор бөлүнүп көрсөтүлөт.

3. Этиштердин маанилери өзүнчө бир системаны түзүп, алардын ар бири өзүлөрүнүн речте колдонулуш мүнөзү, маанилик структурасы жана табияты боюнча бири-биринен айырмаланып турат. Этиш сөздөр - структурасы жагынан татаал жана көп кырдуу, семантикасы өтө бай, жана тилибизде активдүү колдонулуучу сөз түркүмү болуп саналат. Абал маанисин туюндурган этиш сөздөр бир эле мааниде колдонуу менен чектелбейт: ал ар кыл контекстте ар кандай мааниде колдонулат. Этиштердин өз алдынча колдонулгандагы жана контекстте келген абалдагы маанилик, лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрү каралды. Анткени сөздөр контекстте сүйлөмдүн бүтүндөй мазмуну менен тыгыз байланышта каралат. Тилдик ар бир бирдик (сөз, мүчө) сүйлөмдүн алкагында, кайсы бир деңгээлде семантикалык жылышка учурайт.

4. Этиштер өтмө мааниде да келип, көркөмдүктү, образдуулукту жаратат жана сүйлөшүүгө эмоционалдык боёк берип, оозеки речте да, көркөм чыгармаларда да айтыла турган ойду туюнтууда, көркөм каражат катары колдонулат. Демек, абал этиштери көркөм сөз стилинде жана оозеки сүйлөшүү стилинде тилдик активдүү көркөм каражат катары кызмат аткарат.

5. Кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдүн мааниси кепте колдонулганда ийкемдүү келет. Ошондуктан этиш сөздөр оозеки жана жазуу кебибизде ар кандай мааниде колдонулгандыктан, бир эле эмес, бир нече семантикалык топтордун курамында каралышы мүмкүн. Демек, алар контекстте бир топтон башка лексика-

семантикалык топко, же бир подгруппадан башка подгруппага өтүп кетүү жөндөмдүүлүгүнө ээ

6. Адам негизинен кыймыл-аракетти төрт абалдын биринде иш жүзүнө ашыргандыгына байланыштуу *отур-, тур-, жат-, жүр-* этиштери калган бардык этиштер менен бирге сөз айкашын түзө алгандыктан, маанилик жактан да грамматикалык өзгөчөлүктөрү боюнча да башка лексика-семантикалык топтордон айырмаланып турат.

7. Этиштер тилде берген мааниси боюнча бирдей эмес. Алардын ичинде негизги жана жардамчы этиштер бар. Статикалык абал этиштери (*отур-, тур-, жат-, жүр-*) кыргыз тилинде маанисине жараша көмөкчү этиш болуп келет жана ошол турушунда өтө көп колдонулгандыгы менен өзгөчөлөнөт. Аналитикалык форманын курамындагы статикалык абал этиштери (*отур-, тур-, жат-, жүр-*) конкреттүү учур чакты көрсөтөт. Ошондой эле башка этиштерден айырмаланып, өз алдынча турганда да учур чактык маанини берет.

8. Жалпысынан абал этиштердин семантикалык топтору колдонулуш жагдай-шартына ылайык дагы ич ара майда топторго бөлүнүп кетери белгилүү болду. Этиш сөздөрдү мындайча майда топторго бөлүштүрүп кароо козголуп жаткан маселенин маани-маңызын, табиятын терең ачып берүүгө көмөк көрсөтөт. Демек, алардын семантикалык топтору канчалык терең изилденсе, ошончолук колдонулуу чөйрөсү кеңейип, түшүнүктүүлүк, ачык-айкындык жана образдуулук сапаты ачылат.

Изилдөөнүн мазмуну жана жыйынтыктары төмөндөгү эмгектерде чагылдырылган:

1. **Гайыпова, Б.А.** Морфологиялык материалдарды өздөштүрүүдө текст түзүүгө көнүгүүлөр [Текст] / Б.А. Гайыпова, А. Абдрахманова. // КУУнун ЖАРЧЫСЫ. - 2006. - №6. - 177-180- бб.
2. **Гайыпова, Б.А.** Эмоционалдык-экспрессивдүү этиштердин өзгөчөлүктөрү [Текст] / Б.А. Гайыпова // Кыргыз тили жана адабияты. Серия 1. Тил илиминин маселелери. – 2010. – № 17. – 29-31- бб.
3. **Гайыпова, Б.А.** Табият кубулуштарын билдирген этиштер [Текст] / Б.А. Гайыпова // Кыргыз тили жана адабияты. Серия 1. Тил илиминин маселелери. – 2010. – № 17. – 39-41-бб.
4. **Гайыпова, Б.А.** Активдүү аракеттик процессти билдирген этиштердин лексика-семантикалык мүнөздөмөсү [Текст] / Б.А. Гайыпова // К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин ЖАРЧЫСЫ. - 2010. - №2(19). - 234-235-бб.
5. **Гайыпова, Б.А.** Ал-абалды туюнткан көмөкчү этиштердин лексика-семантикалык табияты [Текст] / Б.А. Гайыпова // К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин ЖАРЧЫСЫ. – 2011. - №2(19). - 204-206- бб.
6. **Гайыпова, Б.А.** Кыргыз тилиндеги абалды туюндурган этиштердин лексика-семантикалык мүнөздөмөсү [Текст] / Б.А. Гайыпова // И.Арабаев атындагы КМУнун ЖАРЧЫСЫ. – 2011. - №1(2). – 72-75- бб.
7. **Гайыпова, Б.А.** Этиштин маанилик топтору жөнүндө [Текст] / Б.А. Гайыпова // Кыргыз тили жана адабияты. Тил илиминин маселелери. – 2012. – № 21. – 138-140-бб.

РЕЗЮМЕ

Гайыпова Бүназарат Абабакировна

Кыргыз тилиндеги абал этиштеринин табияты жана лексика-семантикалык маанилери

10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертация

Негизги сөздөр: этиш, абал этиштери, жардамчы этиштер, өтмө этиштер, өтпөс этиштер, семантика, морфология, семантикалык маани, өтмө маани, контексттик маани, лексика-семантикалык топтор.

Изилдөөнүн максаты: кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдүн семантикалык системасынан абал этиштерине илик жүргүзүү аркылуу, алардын лексика-семантикалык топторун факты материалдарга талдоо жүргүзүүнүн негизинде аныктоо. Абал этиштеринин лексикалык жана грамматикалык маанилерин иликтөөгө алуу.

Изилдөөнүн объектиси: кыргыз тилиндеги этиш сөздөр жана алардын лексикалык, грамматикалык маанилери. **Предмети:** абал этиштер, алардын семантикалык топтору.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана теориялык маанилүүлүгү:

- кыргыз тилиндеги этиштерге семантикалык изилдөө, алардын маанилик топторуна илик жүргүзүлдү.

- этиштердин семантикалык системасынан абал этиштеринин ээлеген орду аныкталып, семантика-структуралык жана морфологиялык жактан талдоого алынды.

- абал этиштери маанилик жактан топторго ажыратылып изилденди, жана абал этиштерине ар тараптуу лингвистикалык илик жүргүзүлдү.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Кыргыз тил илиминде этиштердин маанилеринин табияты, лексика-грамматикалык маанилик көп кырдуу өзгөчөлүктөрү изилденип, иликтене баштагандыгы, этиштик маанилердин контексттеги ролунун аныкталышы иштин практикалык маанисин көрсөтөт. Диссертациянын материалдары окуу процессинде, б.а., кыргыз тилинин морфология, лексикология, стилистика предметтери боюнча сабактарды өтүүдө, атайын курстарды иштеп чыгууда жана практикалык иштерди жүргүзүүдө, аталган маселелерди камтыган окуу китептери менен окуу куралдарын түзүүдө да кенири колдонулуп, көмөк көрсөтөрү шексиз. Мындан сырткары түшүндүрмө, жана котормо сөздүк, сүйлөшмөлөрдү түзүүдө да диссертациялык иштин тыянактарын пайдалануу ийгиликтерди алып келет.

РЕЗЮМЕ

Гайыпова Бүназарат Абабакировна

Природа и лексико-семантические значения глаголов состояния в кыргызском языке

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – кыргызский язык

Ключевые слова: глагол, глаголы состояния, вспомогательные глаголы, переходные глаголы, непереходные глаголы, семантика, морфология, семантическое значение, переходное значение, контекстное значение, лексико-семантические группы.

Цель исследования – семантический анализ глаголов состояния кыргызского языка, выделение лексико-семантических групп данной тематической группы.

Объект исследования – глаголы состояния в кыргызском языке и их лексические, грамматические значения. **Предмет исследования** – глаголы состояния, и их семантические группы.

Научная новизна и теоретическая значимость исследования:

- Проведен семантический анализ глаголов состояния кыргызского языка, выделены семантические группы;
- Уточнено занимаемое место глаголов состояния в семантической системе глаголов кыргызского языка, проведен семантико-структурный и морфологический анализ;
- Глаголы состояния по своей семантике разделены на группы и проведен лингвистический анализ.

Практическая значимость исследования: Исследованы природа значений, лексико-грамматические, семантические особенности глаголов состояния кыргызского языка. Анализ показал практическую значимость роли глагольных значений в контексте. Материалы диссертационной работы можно использовать в учебном процессе, на занятиях по морфологии, лексикологии, стилистике кыргызского языка, при разработке спецкурса и проведении практических занятий в учебных заведениях страны, а также, при составлении учебников и учебных пособий. Кроме этого, результаты диссертационной работы можно использовать при составлении толковых словарей и разговорников.

SUMMARY

Gaiypova Bunazarat Ababakirovna

The nature of stative verbs in the Kyrgyz language and their lexico-semantic meanings

The thesis is submitted to confer the scholarly degree of candidate of philological sciences 10.02.01 – kyrgyz language

Key words: verb, stative verbs, auxiliary verbs, transitive verbs, intransitive verbs, semantics, morphology, semantic meaning, transitive meaning, contextual meaning, lexico-semantic groups.

The aim of the research: semantic analysis of stative verbs in the Kyrgyz language and their semantic grouping.

The object of the research - stative verbs in the Kyrgyz language and their lexical, grammatical meanings. **The subject** - stative verbs and their semantic groups.

The scientific novelty and theoretical value:

- Semantic analysis of Kyrgyz stative verbs have been done and their semantic groups have been defined;
- The status of stative verbs in the Kyrgyz verb semantic system have been identified, semantic, structural and morphological analysis have been done;
- stative verbs have been grouped and linguistic analysis have been done.

The practical significance of the research. The nature of stative verbs in the Kyrgyz language and their lexico-semantic meanings have been studied. The analysis showed the role of verbs in contexts. The results of the research can be used during classes on Kyrgyz morphology, lexicology, stylistics, while designing electives, as well as developing books, teaching aids. Besides, the results of the research can be used in developing thesaurus and phrasebooks.